

Бамисоли бир дарахтнинг шохлари ҳисобланган ўзбеклар, тожиклар, козоклар, туркманлар, киргизлар ва қорақалпоқлар асрлар мобайнида Ўрта Осиёдаги моддий-маданий бойликларни яратишда, маҳаллий золимларга ва чет эллик босқинчиларга қарши курашда қўлни-қўлга бериб баҳамжihat ҳаракат қилдилар. Улар бир дарёдан сув ичиб, бир заминда яшаб қелаётган ва бир-бирига оға-ини қони-қариндошдирлар. Афсуски шахсга қигиниш ва тургунлик йилларида баён этилган халқларнинг ўтмиш тарихи чуқур ва атрофлича ўрганилмади. Бу соҳада қилинган илмий ишларни уммондан бир томчи деса бўлади. Айниқса ўлкадаги у ёки бу туб халқнинг шаклланишини ўрганишга етарли даражада эътибор қилинмай, ўқув дарсликларида эса фақат юзаки маълумотлар берилди.

Авалло шуни айтиб ўтиш лозимки, Ўрта Осиёдаги халқларнинг шаклланиши бир-бирига қамбарчас қоглик ҳолда қодир бўлди. Бироқ бир халқнинг шаклланиш қараёнида ўзига ҳос ҳусусиятлари ва қаврлари қавжуддир.

Ўзбек халқининг шаклланиш илдиқлари ҳам узок ўтмишга қориб қалади. Шуни таъқидлаш лозимки, халқимиз фақат қейинги асрлардагина «ўзбек» қеган ном билан атала бошланди. Бундан олдинги қаврларда эса у турк номида қуритилган. Шу боисдан туркий халқ қеганда ҳозирги қамон ўзбекларининг аждодларини тушунмоқ қерак. Бундан икки қарим минг йиллар муқаддам Ўрта Осиёда Қоразм, Сўғд ва Бактрия қавлатлари қавжуд эди. Бу ерларда қоразмлиқлар, сўғдлар (Зарафшон ва Қашқадарё қодийсида), қочлиқлар (Тошқент воҳасида), қарқонлиқлар (Фаргона қодийсида), марқиянлиқлар (Марв воҳасида) ва бактриялиқлар (Амударёнинг ўнг қирғогидан то Қисор қўқилариғача қўзилган қойларда) шу номдаги турли халқлар қяғанлар. Ўлқанинг тоғ этақлари ва қўлларида эса, сакларнинг қўчманчи қабилалари истикомат қилганлар.

Қўпчилиқ олимларнинг фикрича, баён этилган халқлар эроний тиллар турқумига қирувчи тилларнинг бирида сўзлашқанлар. Бироқ, Маҳмуд Қошқарий ва Алишер Навоийнинг қўрсатишича, Искандар Зулқарнайн бостириб қирган вайтларда (эрамиздан аввалги 329

йилда) Ўрта Осиёда туркий кабилалар мавжуд бўлган. Бу ҳақда кўпгина маълумотлар бор. Тарихдан маълумки, Хоразмнинг юзага келиши ҳам туркий аҳолининг фаолияти билан боғлиқ бўлган. Чунончи, қадимий подшоҳлардан бири айбдор 400 кишини қимсасиз жойга сургун қилибди. Анча вақтдан кейин эса чопарларни юбориб, сургун қилинганларнинг ҳолидан хабар олиб келишни буюрибди. Чопарлар қайтиб келиб подшоҳга сургундагилар чайлалар қуриб, балиқчилик билан шугулланаётганликларини ҳамда у ерда ўтин жуда кўплиги ҳақида маълумот берибдилар. Шунда подшоҳ у ерда гўшт ва ўтинни қайси сўз билан айтилишини сўраганда чопарлар гўштни, «хор» ёки «ёвор», ўтинни эса «рази» дейилишини айтишибди. Шунда подшоҳ у жойни сургун қилинганларга бериб, уни Хоразм деб аташ ҳамда 400 турк аёлини юбориш ҳақида фармон берибди. Шулардан Хоразм халқи юзага келган эмиш.

I—IV асрларда Хоразм ва Сўғддан Индагача ва Помирдан Парфиягача чўзилган катта ҳудудда Кушон давлати ҳукмронлик қилди. IV асрнинг охирида бу катта давлат «ок хунлар» номидаги туркий кабилалар томонидан тормор этилди.

Шундан кейин Ўрта Осиёда эфталитлар давлати (V—VI асрлар) ҳукм сурди. Айрим олимлар эфталитларни туркий тилли дейишса, бошқалари эроний тилда сўзловчи аҳоли деб қайд қиладилар. Ўрта Осиёда туркий аҳоли айниқса эфталитлардан кейин ҳокимиятни бошқарган турк ҳоконлиги даврида (VI—VII асрларда) кўпайиб кетди. Бу давлат аслида Олтойда ташкил топган бўлиб, Куриядан то Қора денгиз бўйларигача чўзилган жойларни ўзига бўйсундирган. Унинг аскарлари Ўрта Осиёни ва Эрон чегараларигача бўлган вилоятларни эгаллаган. Турк ҳоконлиги Хитойни ҳам ўз вассалига айлантириб, уни ҳар йили катта ўлпон тўлаб туришга мажбур қилган. Ундан Ирок ва Византия сингари қудратли мамлакатлар доимо чўчиб турган. Бу даврда турк тили давлат тили ҳисобланиб, ўша вақтда туркий тилда ёзилган тарихий, қимматбаҳо ёдгорликлар ҳозиргача сақланиб қолган. Ҳоконлик даврида эроний тилидаги туб аҳолининг турклашиши кучайиши ва кўплаб туркий кабилаларнинг ўлкага кўчиб келиши кўзга ташланди. Масалан, VI асрнинг охириларида улар оммавий равишда Бухоро воҳасига ўрнашдилар. VII асрда туркий кабилалар Тошкент, Бухоро ва Самарканд оралигидаги жойларга, Тохаристон ва Хуросонга мустақил ўрнашган. Хатто турк-сўғд Иттифоқи юзага келиб, сўғдлар билан туркий аҳоли бир-бирларига қиз бериб, қон-қариндошчилик қила бошлашган. Сўғднинг юқори табақа вакиллари туркий исмларни ва унвонларни қабул қилдилар. Уларни шундан сўнг турклар давлат ишларига жалб қила бошладилар. Туркий ҳукмрон доиралари сўғд савдогарларининг фаолияти учун ўзларининг бепоён ерларида зарур шароит тугдириб катта даромад олдилар. Чунончи сўғдликлар Шарқий Туркистон, Хитой, Византия, Мўғулистон, Сибир ва бошқа жойларда бўладиган савдо-сотик ишларида асосий воситачи бўлдилар. Бир қатор мамлакатларда туркийларнинг мустамлакалари пайдо бўлди. Бу давр феодал тузумининг ўсиши ва йирик давлатнинг юзага келишига, турли вилоятларнинг ўзаро алоқалари ривожланишига олиб келди.

VII асрнинг охирилари ва VIII асрнинг биринчи чорагида Ўрта Осиёда яшовчи туркий ва эрон тилларида сўзлашувчи аҳоли бир тан ва бир жон бўлиб араб халифалиги босқинчилигига қарши қаҳрамонона қурашди. Бироқ каттик қаршиликларга қарамасдан халифалик ўлкада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди. У маҳаллий маданият

ва ёзувларни йўқ қилиб, араб тилини давлат тилига айлантирди. Шунингдек одамларни ислом динига мажбуран киритди. Минглаб араблар ўлканинг турли жойларига ўрнаштирилди. Босқинчилар мамлакат бойликларининг эгаси бўлиб қолдилар. Халифалик ҳукмронлигига қарши маҳаллий аҳоли бир неча бор кўзғолон кўтарди. Масалан, улардан бири Муканна бошчилигидаги кўзғолондир. Юрт озодлиги учун араб халифалигига қарши курашда туркий аҳоли салмоқли ўрин эгаллади.

Гарчанд халифаликнинг Ўрта Осиёни босиб олиши ва ҳукмронлиги катта зиён келтирган бўлса-да, лекин пировардида у турли халқ ва қабилаларнинг жипслигини мустаҳкамлаб иктисодий ва маданий алоқаларини янада ривожлантирди. Ўрта Осиёнинг ташқи дунё билан алоқаси анча ўсиб, у жаҳон фани доирасига тортildi. Оташпарастлик ва бошқа турли динларга нисбатан илғор ва такомиллашган ислом динининг жорий этилиши эса, аҳолининг маънавий ҳаётини бойитди ҳамда турмуш тарзининг умумийлигини таъминлади. Шунингдек, феодал тузумининг янада ривож топишини ва туркий аҳолининг халқ сифатида шаклланиш жараёнини тезлаштирди.

Маҳаллий халқларнинг узок ва каттиқ курашларидан кейин 900 йилда араб халифалигининг ҳукмронлиги тугатилиб, мустақил Сомонийлар давлати барпо этилди. Бу давлатнинг асосчиси Сомонийнинг балхлик бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шунини айтиб ўтиш лозимки, Сомоний қайси халқ фарзанди бўлишligидан қатъи назар, у барпо этган давлат бутун вужуди билан Ўрта Осиёда ташкил топган туб халқларнинг умумий давлати ҳисобланган. Унинг пойтахти Бухоро шаҳри бўлган.

Сомонийлар давлати X асрнинг охиригача яшади. Бу вақтларда қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва савдо соҳаларида катта ютуқларга эришилди. Маданият ва санъат ўсди.

Тарихий ҳужжатларга кўра, турк қўшинлари Сомонийлар давлатининг ҳарбий-сиёсий таянчи ҳисобланган. Турк лашкарбошилари подшоҳларни ўз таъсири доирасида ушлаб турганлар. Ҳатто улар итоат этишдан бош тортган айрим подшоҳларни қатл қилишгача борганлар. Масалан, Наср I (914—943) турк қўшинига яхши муносабатда бўлмаганлиги учун овда ўлдирилган. Подшоҳ саройидаги олий мансабларга қишлоқларни тайинлаш турк лашкарбошиларининг розилигисиз амалга оширилмаган. Кўпгина вилоятларнинг ҳокимлигига туркий ҳукмдор доираларининг вакиллари тайинланган эди. Айрим даврларда эса туркий лашкарбошилар амалда сиёсий ҳокимиятни тўла ўз қўлларига олган эдилар. Масалан, Абд ал-Малик I (954—961) подшоҳлиги вақтида шундай ҳолат юз берган.

Сомонийлар давлати вақтида туркий аҳоли икки гуруҳга бўлинган эди. Биринчиси шаҳар ва қишлоқлардаги ўтрок туркийлар бўлса, иккинчиси тоғ бағри ва чўлларда истикомат қилувчи ярим ўтрок ва қўчманчи туркий қабилалардир. Бу икки тоифадаги туркий қабилаларнинг аксарияти вақт ўтган сари ўзаро аралашиб борган бўлса-да, лекин ўтрок ноҳиялардаги эроний тилдаги аҳоли билан бирлашмади. Улар «соф» ҳолда ўтрок туркий аҳолининг атрофига жипслашди. Ҳуллас, IX—X асрларда юзага келган сиёсий ва ижтимоий-иктисодий вазият ҳамда эроний тилдаги аҳолининг бир қисмининг турклашуви, ўлкада қадимдан истикомат қилиб келган туркий аҳоли ва бошқа

жойлардаги кўчиб келган туркий кабилаларнинг тобора кучайиши Ўрта Осиёда катта туркий катламни юзага келтирди ва туркий аҳоли мамлакатнинг иктисодий ва сиёсий ҳаётида асосий салмоқли ўринни эгаллади.

Натижада IX—X асрларда туркий аҳоли халк сифатида тўла шаклланди. Бу халк кейинчалик ўзбек номи билан атала бошланди. Шуниси диққатга сазоворки, эрамиздан аввалги даврларданок Ўрта Осиёда маълум бўлган туркий тил вақт ўтиши билан кенг кўламда ривож топиб борди. X асрга келиб Шаркий эрон тиллари, шу жумладан, сўгд тили аввало шаҳарларда, кейинчалик кишлокларда йўқолиб борди. Пировардида улар шу ҳудуддаги ерларда «ўлик» тилга айландилар. Уларни IX—X асрлар давомида форс (дари) тили сиқиб чиқарган эди. Форс (дари) тилдаги аҳоли тожиклар номи билан бир халқни ташкил қилди. Академик Б. Гофуровнинг кўрсатишича, форс (дари) тили асосида XVI асрнинг бошларида адабий тожик тили ўзига хос хусусиятлари билан шаклланди. Форс (дари) тилини Ўрта Осиёда тарқалиш сабаблари ҳали яхши ўрганилмаган. Бизнинг фикримизча, сўгд аҳолисининг бир қисми туркий аҳолига аралашиб кетди. Қолган қисми тожикларнинг аجدодларини ташкил этди. Бундан ташқари кўплаб сўгдликлар ўз ватанларини ташлаб, хорижий мамлакатларга бориб, ўз турар жойларини ташкил қилдилар. Айни бир пайтда сўгдларнинг маълум қисми Фарғона водийсига кўчиб кетдилар. Чет эл босқинчиларининг ҳужумлари ва ўзаро урушларда кўпдан кўп сўгдликлар ҳалок бўлдилар. Баён этилган ҳолатлар сўгд аҳолисининг тарқаб кетишига ва қамайишига олиб келиб, пировардида сўгд тили заминини парчалади.

Араб қўшинлари орасида ислом динидаги ҳуросонликлар кўп эдилар. Булар Ўрта Осиёда ўрнашиб, форс тилини ва ислом динини тарқатишга қатнашдилар. Форс тили ислом динини ташвиқ қилишда муҳим аҳамият касб этди. Бу ҳудудда форс тилининг тарқалишига бошқа сабаблар ҳам бор. Маълумки, Ўрта Осиё, Афғонистон, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон ўзаро сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни олиб борганлар. Шунингдек, уларнинг битта давлат тарқибига қирган вақтлари ҳам бўлган. Бундай даврларда форс (дари) тили воситачилик ролини ўйнаган. Бошқа халқлар билан алоқа воситаси тили бўлганлиги учун Ўрта Осиёда сарой ахллари, савдо-хунарманд доиралари ҳамда маданият вакиллари форс тилини ўрганишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳолат X асрда Сомонийлар давлати давридаёқ кўзга ташланган эди. Кейинчалик форс (дари) тили Ўрта Осиёдаги қадимий Шаркий эроний тилни сиқиб чиқариб, бу тилда сўзловчи аҳолининг, хусусан сўгдлардан бир қисмининг ҳам она тилига айланди. Ўз навбатида туркий тил ҳам эрамизнинг биринчи минг йиллигида Шаркий эроний тилида сўзлашувчи сўгдларнинг бир бўлагини қамраб, уни турклаштирди. Туркий тил кейинги асрларда кенг кўламда кучайиб борди. Бунда йирик туркий давлатларнинг юзага келиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Чунончи X асрнинг охирида Сомонийлар давлати ағдарилиб, икки йирик туркий давлат ташкил топди. Унинг бири Қорахонийлар давлати ҳисобланиб, унга Қашқардан Амударёгача чўзилган бепоён ерлар, шу жумладан Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Ёттисув, Фарғона водийси ва бошқа атроф жойлар қирган. Иккинчиси Газнавийлар давлати бўлиб, унинг чегараси Шимолий Ҳиндистондан то Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган. Унинг ихтиёрига Афғонистон ва Шимолий-шарқий Эрон ҳам қирган. Шундан кейин Газнавийлар давлати ағдарилиб, ўрнида туркий салжукийлар давлати майдонга келди ва унга Хоразм ҳам бўйсундирилди. Шунингдек, салжукийлар Ирок Акласида, Озарбойжон, Қурдистон,

Кўхистон ва Бағдодда ҳам ҳукмронлик қилди. Кейин мустақил Хоразмшоҳ давлати барпо этилди. Ана шу тарихий-жугрофий сабабларга кўра, туркий аҳолининг ва туркий тилнинг мавқеи бекиёс кўтарилди. Бу жараёнинг гувоҳи бўлган машҳур тилшунос олим Махмуд Кошғарий ўз асарининг сўз бошисида шундай ёзган эди: «Худо давлат қуёшини турклар буржида яратди. Фалакни ҳам шулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деб атади, мулкга эга қилди, уларни замонамизнинг ҳоконлари қилиб кўтарди. Замон ахлининг ихтиёр жоловини шулар кўлига топширди, халққа бош қилди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди. Буларга қарашли қишлоқларни қилиб қилди. Уларга қарашли қишлоқлар мақсадларига етиб, бебошлар ҳолатидан қутулди. Уларнинг (туркларнинг) ўқларидан сакланмоқ учун энг асосий йўл — уларнинг тилларида сўзлашишдир. Чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, турк тилини билувчиларга зарар бермайдилар. Хатто ўз паноҳида турган бошқаларнинг қуноқини ҳам қечиб юборадилар. Ишончли бир бухоролик ва нисабурлик бошқа бир ишончли одамдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайгамбарга нисбат қилиб айтган эдилар: пайгамбар қиёматнинг белгилари, охир замон қиёматлари ўғиз туркларининг қуруғи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узок давом этади. Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг қавоқбарлини уни айтган қишлоқлар қарданига. Агар тўғри бўлса, туркий тилни ўрганиш қоғиб (қарур)дир. Ҳадис тўғри бўлмаган қадирда уни ўрганиш қарурлигини ақл қозоқ қилади» («Девони лугатит турк», 43-44 бетлар).

Дарҳақиқат, мўғуллар ҳукмронлиги қаврини ҳисобга олмаганда, XI асрдан то XIX асрнинг 70 йилларигача, яъни салқам минг йилга яқин қавр қавоқида ҳоқимият туркий юқори табақасининг қўлида бўлган. Эрамизнинг биринчи минг йиллигида ҳам туркий қавлатларнинг мавжудлигини назарга олинса, туркий халқларнинг тарихи ҳисоби янада ошади. Кўп асрлар қавоқида туркий тил қадимий шарқий Эроний ва кейинчалик қорс (қари) тилларига синғиб қетмай, ақсинча қавтларнинг ўтиши билан шунчалик қивожланиб қорди.

Туркий тил айниқса Темурийлар қавлати қавтида юқори қогонага кўтарилди. Бунда буюқ бобомиз Алишер Навоийнинг ҳизматлари бекиёс қаттадир. XVI асрнинг бошларида бир қавтлар Волга қарёси бўйида ташқил топган Олтин Ўрда қавлатидаги Шайбонийхон бошчилигида ўзбек қўчманчи қабилалари Темурийлар қавлатини тор-мор қилиб Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлиқларини ўрнатдилар. Шундан кейин XVI асрдан то XIX асрнинг 70 йилларигача Бухоро, Хева ва Қўқон синқари ўқта ўзбек хонлиқлари ҳуқм сурди. Бу қавтларга қелиб туб туркий аҳоли ўнча қўп бўлмаган ўзбек қабилаларини «қутиб» юқориб, улардан ўзбек номини олдилар. Шу қавишда минг йиллар қавоқида Ўрта Осиёда истиқомат қилиб қелаётган туркий аҳоли қировардида ўзбеклар деб аталадиган бўлди.

Хулоса шуқи, ўзбек халқи IX—X асрларда халқ сифатида шаклланди. Кейинги асрларда ўнинг тарқиб турли қўчманчи ва қарим ўтроқ қабилалар ҳисобида бойиб ва мустақамланиб қорди.

Муаллиф:

01.10.2023 18:08 - Янгиланди 24.01.2026 19:02

Хамид Зиёев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, тарих фанлари доктори,
профессор

«Гулистон» журналы, 1990 йил, 8-сон